

Борис ГУЗЬ

м. Кривий Ріг

БОРОТЬБА І СМЕРТЬ ОТАМАНА АНГЕЛА

Телеглядачі старшого покоління пам'ятають п'ятисерійний художній фільм «Ад'ютант его превосходительства», знятий на кіностудії «Мосфільм» в 1971 р. В одній із серій фільму фігурує отаман Ангел, роль якого зіграв відомий комедійний актор Анатолій Папанов. Російський актор створив переконливий образ такого собі неосвіченого і тупого недоумка похилого віку, ватажка банди «зелених», вклавши в його уста кілька фраз, одна з яких, – «Я щас проведу екскремент», стала крилатою.

Був ще один фільм, мало відомий широкому глядачеві, в якому також фігурує отаман Ангел. Це був кіноальманах «Начало неведомого века», знятий на кіностудії «Мосфільм» в 1967 р., в який входила новела «Ангел». У прокат кіноальманах був випущений в 1987 р. Отаман Ангел у виконанні актора Ігоря Класа показаний вдягненим у біле психопатом із зовнішністю юродивого. В кінці новели він дробить кувалдою голову червоному комісару Парфьонову (актор Леонід Кулагін), прив'язаному горілиць до верстака.

Зі справжнім отаманом Ангелом ці кінематографічні образи нічого спільного не мають. Та й частина публікацій про отамана Ангела містить багато небилиць, в Росії його й досі вважають бандитом. Образ отамана Ангела в деяких публікаціях настільки спотворений, що від нього не залишилося ні краплі правди. Створюється враження, що отаману Ангелу приписують всі злочини і лиходійства, вчинені численними отаманами і отаманчиками, які діяли в Україні в ті буремні часи, а було їх більше півсотні. Почасти, це пояснюється ім'ям отамана, вже дуже воно звучне.

Євген Петрович Ангел

У художньо-історичній книзі Романа Коваля «Тернистий шлях кубанця Проходи» наводиться діалог між командиром полку полковником Антоном Пузицьким і командувачем групою військ Чернігівщини та Полтавщини полковником Борисом Палієм:

- Як видно, це отаман Червоного куреня смерті Ангел ...
- І придумав собі таке прізвище!

Але отаман нічого не придумував, Ангел зовсім не кличка і не псевдонім, а його справжнє прізвище. Хотілося б викласти, по можливості, справжню біографію отамана Ангела, який залишив короткий, але яскравий слід в історії Громадянської війни в Україні.

Євген Петрович Ангел народився в 1897 р. в селі Власівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії (нині Ічнянський район Чернігівської області). Зараз це маленьке село, в якому проживає півтори сотні жителів, але тоді населення села складало 2,5 тис. жителів. Власівка розташована на березі Майорського ставка, що входить в систему ставків на річці Смош. На іншому березі ставка розташовується садиба Качанівка, яка тривалий час належала відомим меценатам і колекціонерам Тарновським. З берега Власівки видно альтанку, в якій композитор Михайло Глінка писав свою знамениту оперу «Руслан і Людмила».

Євген Ангел походив із болгарського роду Ангелових. Пишуть навіть, що він був далеким родичем знаменитої провидиці Ванги, але достовірних відомостей немає. Прізвище Ангелови широко поширене в Болгарії.

Згідно родовим переказам, повідомленим племінницею отамана Маргаритою Орловою, болгар Ангелових привіз на Чернігівщину один з Тарновських після російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Можливо, це сталося раніше, оскільки в цій війні ніхто з Тарновських не брав участі. А ось Володимир Васильович Тарновський, статський радник, полтавський повітовий предводитель дворянства в 1812-1815 рр., дійсно брав участь у російсько-турецькій війні 1810-1811 рр.

Є й інша версія, згідно з якою Ангелови спочатку втекли в Бессарабію, рятуючись від турків, а вже потім перебралися на Чернігівщину.

Батько Євгена Петро Микитович Ангел служив егерем у поміщика Василя Тарновського-молодшого. Він одружився з українкою Клавдією Іванівною, було в родині більше 12 дітей, Євген був другою дитиною. Петро Ангел служив ще й ключником, він був довіреною особою Василя Тарновського. Така посада була високооплачуваною, був Петро Ангел заможним селянином.

У 1897 р. Василь Тарновський через борги був змушений продати садибу Качанівка разом із цукровим заводом у сусідньому селі Парафіївка відомому цукрозаводчику Павлу Харитоненку. Петро Ангел продовжував служити і у нових власників садиби, дочки Павла Харитоненка Олени та її чоловіка, барона Михайла Оліва.

Початкову освіту Євген Ангел здобув удома, а в 7 років його відправили до рідної тітки на Північний Кавказ вчитися в кадетському корпусі. За іншими даними, Євген спочатку навчався в сільському початковому народному училищі, а вже потім поїхав на Кавказ.

Владикавказький кадетський корпус, куди прилаштували Євгена, був заснований в 1901 р. і відкрився 1 вересня 1902 р. В кадетському корпусі був підготовчий клас, приймали туди хлопчиків у віці 7-8 років, і 7 основних класів. У 1-й клас набирали в 9-10 років.

Кадети, в основній масі, були казеннокоштными і стипендіатами, перебували вони на повному державному забезпеченні (інтерни), були це діти козаків, офіцерів і чиновників, що служили на Кавказі, незалежно від національностей. Одним із завдань Владикавказького кадетського корпусу була підготовка офіцерів з місцевих уродженців, брали в корпус інтернами дітей осетин і інгушів, як з числа місцевої адміністрації, так і інших за рішенням Командувача військами округу. Але Євген Ангел під ці категорії не потрапляв, навчався він на загальних підставах, був «своєкоштным», за навчання потрібно було платити 450 рублів на рік. Кадети, які навчалися за власні кошти, були екстернами, проживали вони вдома, а в корпус ходили тільки на заняття.

У корпусі був підібраний гідний викладацький і виховний персонал, готували тут професійних і культурних офіцерів. Правила гарного тону відпрацьовувалися до дрібниць, пояснювали, наприклад, що рідину в супі необхідно їсти з широкої частини ложки, а гущу брати з гострого кінця, рублене м'ясо їсти тільки виделкою без ножа і т.п. Щороку 5 жовтня в корпусі проводився бал, на який запрошувалися учениці Ольгінської гімназії. Якщо кадет після двох танців з гімназисткою не змінив білі рукавички або забув пригостити панянку лимонадом у буфеті, то він отримував стягнення.

Кадетський корпус Євген Ангел так і не закінчив, швидше за все, батько вже не міг оплачувати навчання сина, адже у Петра Ангела майже щорічно народжувалися діти, і значна на той час сума в 450 рублів стала непідйомною. Пишуть також, що в молодших класах кадетського корпусу вихователі зловживали стройовою підготовкою, через що багато кадетів не могли відразу освоїти загальноосвітню програму і сиділи в одному класі по 2-3 роки. Проте, роки навчання в кадетському корпусі залишили незгладимий слід у пам'яті Євгена.

Підполковник Армії УНР Михайло Середа в «Літописі Червоної Калини» так описував вбрання отамана Ангела: «Був одягнений як кавказький інгуш – в чорну вовняну бурку, гостроверху чорну папаху і кавказькі вовняні чоботи, знизу обшиті білою шкірою». Таке вбрання був даниною пам'яті отамана Владикавказькому кадетському корпусу: дітям кавказців у молодших класах дозволялося носити ошатний національний одяг воїна, від чого майбутній отаман був у захваті.

Далі він продовжував свою освіту вже на батьківщині в волосному містечку Ічня. У 1909 р. Євген Ангел числиться в списку учнів міського училища, які вивчають іноземні мови (німецьку та французьку), хоча в загальному списку учнів його прізвища немає. Ймовірно, йому зарахували навчання в кадетському корпусі в обсязі 1-го і 2-го класів міського училища, а з такою підготовкою знання іноземних мов було потрібне для вступу в 3-й клас класичної гімназії. Найближча гімназія знаходилася в повітовому містечку Борзна. Згідно з положенням необхідно було також скласти іспити зі стародавніх мов. У міському училищі латину і грецьку не викладали, що, ймовірно, і стало перешкодою для вступу Євгена Ангела в гімназію.

Міське училище в Ічні з 1912 р. було реорганізовано в Міністерське вище початкове училище, його в підсумку Євген Ангел і закінчив. Міністерське училище по нинішнім реаліям було неповною середньою школою, його свідоцтво дозволяло продовжувати освіту в учительських семінаріях та технічних училищах, а також отримати початковий чин чиновника ХІУ класу – колезького реєстратора. Але на цьому навчання Євгена Ангела і скінчилося, оскільки почалася Перша світова війна.

У перші місяці війни мали місце величезні втрати молодших офіцерів: за статистикою прапорщик на передовій в середньому жив 10-15 днів до загибелі або поранення. Такі втрати були обумовлені, в тому числі, і застарілими бойовими статутами: командир роти у наступі мав іти попереду підрозділу.

Гостра нестача офіцерів молодшої ланки в Російській імператорській армії відчувалася ще до початку війни. Найнижчим офіцерським званням в армії в мирний час був підпоручик – саме в цьому званні починала службу більшість випускників військових училищ. Однак на випадок війни для офіцерів запасу було передбачено ще одне військове звання, що займало проміжне становище між підпоручиком і «нижніми

чинами» – прапорщик. Це звання могли отримати громадяни із середньою і вищою освітою, які закінчили університети, інститути, гімназії та реальні училища, але громадян з такою освітою було недостатньо. Прапорщики не користувалися правами кадрових офіцерів, не могли призначатися в штаб-офіцерські чини і після війни підлягали звільненню в запас, хоча були й винятки.

Для поповнення втрат Генштаб прийняв рішення створити для прискореної підготовки офіцерів спеціальні школи прапорщиків. Такі школи комплектувалися особами з вищою і середньою освітою, студентами і взагалі будь-якими особами, що мали освіту хоча б в обсязі міського або вищого початкового училища. Перші школи відкрилися восени 1914 р., тоді Євгену Ангелу ще не було 18-ти років. Він пішов в армію добровольцем і закінчив таку школу. Скоріш за все, це була 1-а або 2-а Київська школа, перші випуски прапорщиків в цих школах відбулися в кінці 1914 р.

Курс навчання в школах прапорщиків був короткостроковим, загальне число навчальних занять становило 512 годин, викладалися лише ази військової науки відповідно до реального досвіду світової війни. Весь курс вивчався за 64 навчальних дні, а з урахуванням вихідних, перерв між курсами, банних днів і медоглядів термін підготовки прапорщика становив чотири місяці.

З 1915 р. Євген Ангел уже перебував на фронті, на жаль, не вдалося знайти відомостей, де саме він воював. Скоріш за все, це був Південно-Західний фронт, туди потрапляла більша частина призовників з України.

Після лютневої революції в армії почалося бродіння, а після жовтневого перевороту фронти і зовсім посипалися. В кінці 1917 р. або на початку 1918 р. Євген Ангел у чині поручика залишив армію і повернувся додому на Чернігівщину. Тут він приєднався до Вільного козацтва, з літа 1918 р. командував загonom козаків у рідному Борзнянському повіті.

Організація "Вільне козацтво" була створена навесні 1917 р. і спочатку об'єднувала воєнізовані загони народної самооборони, що забезпечували підтримання громадського порядку. Кістяк Вільного козацтва становили нащадки українських козаків Гетьманщини. Козаки, які входили в реєстри козацьких полків Війська Запорозького, після введення кріпосного права Катериною II в 1783 р., увійшли до податкового стану і завжди були вільними людьми. У селах Чернігівської губернії козацькі громади становили не менше половини населення.

У жовтні 1917 р. отаманом Вільного козацтва був обраний генерал Павло Скоропадський, нащадок гетьмана Війська Запорозького Івана Скоропадського (1708-1722). 29 квітня 1918 р. Павло Скоропадський захопив владу в Україні в результаті державного перевороту, вчиненого за допомогою військ кайзерівської Германії, і розпустив Центральну раду. Адміністрація гетьмана Скоропадського стабілізувала напружену ситуацію, яка мала місце в селах і містечках, настав відносний спокій, виробництво сільськогосподарської продукції зросло. Але сільське населення було невдоволене політикою гетьмана, який відновлював колишні порядки, повертаючи поміщикам землю, вже поділену між селянами, і створюючи латифундії.

17 листопада 1918 р. гетьман Скоропадський оголосив про федеративний договір з Росією, що призвело до народного повстання, яке очолив лідер українських соціал-демократів Симон Петлюра.

Через два дні з моменту початку повстання Євген Ангел прибув до Чернігова, де на квартирі отамана чернігівського коша Вільного козацтва, генерала Степана Нагорського зібралися полковник Борис Палій, підпоручик Семен Голуб, прапорщик Сергій Сидоренко. Було прийнято рішення створювати повстанські загони для боротьби з гетьманом Скоропадським.

Євген Ангел організував у Конотопі Курінь Смерті імені Кошового Івана Сірка. В Курінь Смерті приймалися добровольці, це військовоє формування увійшло до складу армії Директорії. Через шлики червоного кольору на шапках загін Ангела називали «Червоним куренем смерті». Начальником штабу Куреня Смерті став Семен Голуб.

У початковий період в Армії УНР не було військових звань, а використовувалися традиційні назви посад Війська Запорозького, поручик Євген Ангел іменувався курінним отаманом. Пізніше Курінь Смерті став кінним військовим загonom (офіційна назва – Чернігівський кінно-гонецкий полк), чисельність якого досягала півтори тисячі чоловік.

При поповненні Куреня Смерті дієвим прийомом отамана стала вдала агітація. Ангел був дуже популярний серед сільського населення свого повіту і губернії як захисник селян – і, не в останню чергу, завдяки зовнішньому шарму й успіху в жінок. Його зовнішність описують так: високого зросту, брюнет, схожий на грузина. Підполковник Серєда писав про зовнішність отамана: «В його чорних великих очах завжди палали вогники невичерпної енергії та рішучого характеру. Його жилава, рухлива постать завжди перебувала в напрузі всіх м'язів, вимагаючи постійно гострих вражень і мінливих рухів». Чи у Романа Ковалія: «... гарний, стрункий, чорнявий отаман» або «красунь».

Євген Ангел був пристрасним шанувальником жінок, а вони відповідали йому взаємністю. «Ангел мав негаразди з сьомою заповіддю», – так писав про нього Серєда. Є й дані про те, що отаман складав вірші і взагалі був у душі ніжним романтиком.

У Конотопі поповнювала свої ряди і Сірожупанна дивізія, яка перейшла на бік Директорії. Була оголошена добровільна мобілізація в Конотопському, Кролевецькому та Сосницькому повітах. Командування дивізією прийняв полковник Борис Палій. Першою акцією Ангела і Палія стало встановлення влади Директорії в Конотопі.

Далі загін Ангела і сірожупанники, долаючи опір гетьманських військ, встановили владу Директорії в Бахмачі та Прилуках. Пересуваючись по залізниці, загін Ангела разом з сірожупанниками розгромив гетьманську варту в Ніжині.

Після взяття Ніжина загін Ангела знову прибув на станцію Конотоп, де готувалися до відправки на батьківщину німецькі війська. Після буржуазно-демократичної революції в Німеччині командування німецької армії ще 29 листопада 1918 р. підписало договір з Директорією про нейтралітет.

За договором німецькі війська залишали Україну з особистою зброєю, залишаючи склади боєприпасів і всі припаси. Євгену Ангелу це здалося недостатнім, хотів він роззброїти і пограбувати німецькі загоны. Не погодивши свої плани з сірожупанниками, які охороняли ешелон, він наказав встановити на пероні кулемет і обстріляти німців, кілька німецьких солдатів було вбито. Сірожупанники були змушені відкрити вогонь у відповідь, жорстко відповіли і німці. Євгену Ангелу довелося тоді відступити.

Отаман Ангел чинив свавілля і раніше. На початку січня 1919 р. він намагався роззброїти добровільний загін з Путивля і Глухова, що складався з офіцерів, юнкерів і студентів. Командування загону дало згоду перейти на бік Директорії, ешелону забезпечили безперешкодне пересування по залізниці. Бронепоезд Ангела спочатку заблокував ешелон в Конотопі, потім Ангел намагався роззброїти добровільний загін у Прилуках. Добровольці заблокували бронепоезд Ангела, і ешелон вирушив далі через станцію Ічня. Згодом добровольча дружина увійшла до складу Армії УНР як полк Окремої Запорізької дивізії.

Всі ці дії викликали обурення у Симона Петлюри. У той же час, Голові Директорії Володимирі Винниченку донесли про те, що Ангел зупинив пасажирський потяг, висадив з вагонів і пограбував євреїв, та ще влаштував масову порку. Було прийнято рішення відсторонити Ангела від командування і заарештувати.

Поки вирішувалося питання про відсторонення Ангела, Курінь Смерті встиг побувати на півночі Чернігівщини, звідки наступала Червона армія, але незабаром Ангел самовільно залишив позиції і пішов у тил. Після цього Микола Омелюсик (Поліщук), майбутній генерал-хорунжий армії УНР, частково роззброїв загін Ангела. Частина козаків перейшла в армію УНР, а Ангел вийшов із армії Директорії, з ним пішло близько 400 кінних козаків. Далі він воював самостійно, хоча в окремих випадках і узгоджував свої дії з командуванням армії УНР.

В кінці січня 1919 р. вже незалежний Курінь Смерті прибув в Ічню. Свідчення про перебування Куреня смерті в Ічні містяться в нотатках Костянтина Івановича Самбурського «Щоденники 1918-1928 рр. Гірка українська історія очима псаломщика з Гужівки».

Ось запис від 8 (21) січня 1919 р. : «В Ічні на станції, де знаходиться або розташовується штаб «Куреня смерті», відбуваються розстріли німецьких офіцерів і козаків-гетьманців. Якщо хтось викликав підозру і потрапив в «Курінь смерті», то не повертається, його розстрілюють. ... Про це говорили спочатку, коли «Курінь смерті» прибув в Ічню на станцію, і це тепер підтверджується. Розстрілюють біля водокачки». До речі, водокачка біля станції Ічня стояла до теперішнього часу, знесли її зовсім недавно.

7 (20 січня) 1919 р. пише Самбурський, за вироком Куреня смерті розстріляли офіцера Івана Мисечка, уродженця сусіднього села Гужівка. Йому поставили в провину службу в німецькій армії і погане ставлення до нижніх чинів ще під час I-ї світової війни. Останнє було чистим наклепом, інформація виходила від колишнього гужівського селянина Андрія Шута, що зводив з Мисечком особисті рахунки. Коли Мисечка доставили в Курінь смерті, він привітався з Ангелом, поручики викурили по цигарці і поговорили. Потім Ангел зателефонував начальнику Ічнянської міліції Андрію Шуту, після чого наказав розстріляти Мисечка.

Євгену Ангелу був тоді всього 21 рік, у нього не було ніякого життєвого досвіду, тільки три роки на фронті, де він і навчився вирішувати всі проблеми насильницьким шляхом. В окопах все було просто: вбиваш ти або вб'ють тебе.

Була у Ангела власна, дуже своєрідна, політична платформа. Євген з дитинства виховувався в українському національному дусі. Пишуть, що він виробився під враженням розповідей батька – Петро Ангел свято шанував пам'ять про Василя Тарновського-молодшого (помер в 1899 р.). Качанівка протягом трьох поколінь Тарновських була осередком передової російської і української думки, тут збиралися, в різний час – Марко Вовчок, Микола Ге, Михайло Глінка, Пантелеймон Куліш, Микола Гоголь, Микола Костомаров, Ілля Рєпін, Тарас Шевченко, Ілля Штернберг... В гостьовій книзі маєтку Качанівка знаходиться близько 600 прізвищ відомих людей. Василь Тарновський-молодший зібрав у маєтку унікальну колекцію козацьких раритетів часів Гетьманщини, була в колекції навіть шабля Богдана Хмельницького. Тому дух українофільства просто витав серед місцевого населення.

Євген Ангел виступав з позицій раннього націоналізму, сформованого теоретиком українського націоналізму Миколою Міхновським на початку ХХ століття. Міхновський вважав, що Україна повинна мати

власну державу, а іногородці, які її експлуатують, є ворогами. Євген Ангел трактував це твердження занадто прямолінійно і радикально: ворогів необхідно знищувати.

До націоналізму додавалися й погляди отамана на соціальну справедливість, які були, по суті, більшовицькими, і його незалежний характер: Ангел не хотів і не вмів підкорятися наказам, якщо був з ними не згоден. До отамана Ангела підполковник Армії УНР Василь Прохода в своїх мемуарах вживає вираз «червона анархія».

На початку січня 1919 р. Євген Ангел зустрічався з Симоном Петлюрою, зустріч організував начальник контррозвідки Петлюри Микола Чеботарьов, він згадував, що спільної мови вони так і не знайшли.

Армія УНР виявилася нездатною стримати натиск Червоної армії і в кінці січня 1919 р. покинула Чернігівщину. Повстанські загони армію не підтримали, а мобілізовані з місцевих козаків і селян просто розбіглися по домівках. Деякі військові частини довелося роззброювати прямо на фронті, вони відмовлялися воювати з червоними. На початку лютого 1919 р. уряд Директорії залишив Київ, а армія здала столицю без бою.

Селяни Чернігівщини зустріли Червону армію з надією і навіть із радістю, пам'ятали вони 1918 р., коли червоні роздавали поміщицькі землі та дозволяли грабувати маєтки поміщиків. Вільне козацтво стало називати себе Червоним козацтвом, хоча в його рядах і намітився розкол. У отамана Ангела деякий час була подоба військового союзу з Червоною армією, він також виступав за владу Рад, правда, без іногородців, але незабаром ця співпраця припинилася.

Червоні зразка 1919 р. виявилися зовсім іншими. Була оголошена масова колективізація, 80% кращих поміщицьких земель передавалися колективним господарствам, а в село прибуло безліч загонів по збору продрозкладки, яка проводилася безконтрольно. Це вилилося в реквізицію продовольства «дочиста», коли селянські сім'ї фактично прирікалися на голодну смерть. Мала місце і заборона на торгівлю продовольством – у селян пропав стимул праці. Селяни боролися з продовольчими загонами, не бажаючи віддавати свій хліб, багато хто загинув. На території Чернігівщини безконтрольно діяли повітові і прифронтові ЧК, летючі каральні загони і ревтрибунали. Мали місце порки, розстріли та грабежі.

Уже через два місяці після приходу червоних на Чернігівщині розпочалися селянські заворушення. У Борзнянському повіті вільні козаки з Гужівки, Рожнівки, Крупичполя, Максимівки та інших сіл 25 березня 1919 р. захопили Ічню. Повстання було погано підготовленим, після захоплення Ічні значна частина козаків розійшлася по домівках, за що вони і поплатилися. Отамана Ангела тоді не було на Ічнинщині, він вів перемовини з іншими отаманами, домовляючись про спільний виступ проти більшовиків. Зокрема, Ангел погодив спільні дії з отаманом Зеленим (прапорщик Данило Терпило), загін якого діяв на Київщині в районі Трипілля.

Повернувшись на Ічнинщину на початку квітня, Ангел із загonom в 400–450 козаків продовжив повстання, звільняючи від влади більшовиків села у Борзнянському та Прилуцькому повітах. 12 квітня він захопив село Іваницю, колишнє сотенне містечко Прилуцького полку, оплот вільних козаків. Червоні війська вибили загін отамана з Іваниці, але через пару днів він знову захопив село. 15 квітня Ангел разом з отаманом Кирилом Шекерою захопили повітовий центр Борзну і утримували містечко до 23 квітня.

Біля села Ярошівка Прилуцького повіту загін Ангела вступив в п'ятигодинний бій з червоними військами, які намагалися його зупинити. Прилуцький повітовий виконком 23 квітня повідомляв, що отаман Ангел на підставі розпорядження Робітничо-селянського уряду України, який знаходився в Харкові, оголошений поза законом.

В кінці квітня 1919 р. поблизу села Загребля Лубенського повіту загін Ангела вступив в бій з підрозділами лубенської ЧК і лубенського та лохвицького військових комісаріатів. Останнім вдалося захопити штаб загону і значну частину зброї, але Ангелу вдалося втекти. Після цього бою загін розділився на кілька частин – частина козаків повернулася додому, а інші, розбившись на дрібні групи, передислокувалися в прилуцькі й ічнинські ліси. Ангел з невеликим загonom в кількості 60 козаків 3 травня 1919 р. перейшов на правий берег Дніпра і влився до загону отамана Зеленого.

На початку травня сили отамана Зеленого становили 10 тисяч чоловік при 6 гарматах і 35 кулеметах. Він контролював район Трипілля – Переяслав. В армії Зеленого отаман Ангел, як пишуть, командував загonom, чисельність якого сягала 5000 осіб. Несподіваними наскоками зеленівці розгромили гарнізони в Обухові, Ржищеві та Фастові.

У травні 1919 р. проти Зеленого були послані великі з'єднання Червоної армії (до 21 тисячі осіб) і Дніпровська військова флотилія. До 14–16 травня отаман був вибитий зі свого району, його армія розійшлася по домівках, скоротившись до двох тисяч, та розпалася на дрібні загони. В кінці травня 1919 р. Раднарком України оголосив про винагороду за голови Зеленого і Ангела, живих чи мертвих, в сумі 50 тис. рублів. Ангел і Зелений на початку червня 1919 р. перебравлися на лівий берег Дніпра через вітачівський дерев'яний міст у районі Обухова і розпустили козаків, залишившись з невеликими загонами. Були поширені чутки, що Ангела і Зеленого зарубали козаки. А отамани продовжили боротьбу, зробивши спільний рейд Чернігівщиною та Полтавщиною.

У червні 1919 р. в Україні впливових повстанських отаманів залишилося мало, вона розпалася, як пишуть, "на сотні повністю незалежних сільських отаманій – районів, в яких визнавалася влада тільки свого отамана, і більше нікого". Отаман Ангел організував «Лицарське козацтво Лівобережжя» та контролював райони від Конотопа до Ніжина. У розпорядженні Ангела було 500-600 бійців, половина з них була колишніми червоноармійцями, які приєдналися до Ангела після розгрому Чорноморської дивізії отамана Григор'єва.

В цей період отаман Ангел відновив контакти з урядом Директорії в Кам'янець-Подільському. Микола Чеботарьов писав, що до нього особисто приходив отаман Ангел і мешкав пару днів. Чеботарьов влаштував йому зустрічі з Симоном Петлюрою та іншими державними діячами.

Ангел продовжував боротися з більшовиками до кінця серпня 1919 р. Найбільшим успіхом отамана в цей період було захоплення 27 липня 1919 р. містечка Ічня. Сталося це о 2 годині ночі.

Після мітингу, на який зібралось кілька тисяч осіб, Ангел оголосив в селах мобілізацію вільних козаків і фронтовиків. Червоні відреагували миттєво, вже до обіду 28 липня з Бахмача прибув каральний загін ЧК. Чекісти не змогли з ходу взяти Ічню і відступили з ешелонам після дводенного бою. У складі ешелону було кілька платформ з гарматами, Ангел не став ризикувати Ічнею, якій загрожувала гарматний обстріл і спалення, і прийняв бій біля села Гужівка. На початку бою удача супроводжувала отамана, вдалося пустити під укіс платформи з гарматами, виславши з Ічні назустріч ешелону паровоз на всіх парах. Але потім до червоних підійшло підкріплення, загону Ангела загрожувало оточення, і отаман відвів загін в августівські ліси.

У липні 1919 р. армія УНР Симона Петлюри об'єдналася з Українською Галицькою Армією під командуванням генерала Антона Кравса і почала наступ на Київ. У секретній телеграмі Петлюри "Отаману повстанських військ на Чернігівщині" Ангелу пропонувалося захопити основні залізничні станції Бахмач, Крути, Гребінку і місто Чернігів, і далі висуватися на Київ з боку Дарниці. Наступ повинні були підтримати також отамани Зелений і Соколовський. Про цей план стало відомо командуванню Червоної армії, і його не вдалося реалізувати.

Але війська УНР і галичани продовжили наступ на Київ, а з півдня наступала Добровольча армія генерала Антона Денікіна, яка рухалася на Москву. 16 серпня червоні розпочали евакуацію Києва. Повстанці отамана Ангела заблокували ділянку залізниці Київ – Ніжин, у червоних для евакуації тимчасово залишався єдиний вільний шлях Київ – Коростень – Мозир, по якому і йшли всі ешелони.

До кінця серпня 1919 р. Червона армія залишила Чернігівщину під натиском Добровольчої армії, в ніч з 24 на 25 серпня Ічню зайняла кіннота 5-го кінного корпусу генерала Якова Юзефовича.

Отаман Ангел переслідував поспішно відступаючі червоноармійські загоны, під Гмирянкою біля Ічні його загін напав на бригаду червоних козаків Віталія Примакова. В бою загинули з обох сторін близько сотні бійців. Червоні козаки помстилися, спаливши дотла село Іваницю, де їх зустріли кулями.

Після захоплення Чернігівщини Добровольчою армією Ангел з невеликим загonom на початку вересня 1919 р. знову перебазувався на Правобережну Україну, почавши збройну боротьбу вже проти денікінців. Для координації своїх дій з іншими повстанськими загонами він таємно прибув до Києва, де перебував на конспіративній квартирі і був заарештований денікінською контррозвідкою. Через два тижні отамана відпустили, подробиці невідомі, але, напевно, не дарма підполковник Середа характеризував Ангела як талановитого конспіратора.

Пізніше, в травні 1923 р. власницю конспіративної квартири Катерину Скиданову, уродженку Ічні, за зв'язок з отаманом Ангелом та іншими повстанськими отаманами присудили до розстрілу.

Звільнившись з-під арешту, отаман Ангел повернувся в загін, а ось далі починаються суцільні загадки. Спочатку отаман Ангел з'явився в Козятині, де тоді перебували частини армії УНР, потім його загін бачили в районі Фастова і Бердичева. Пишуть, що в листопаді 1919 р. загін вступив в бій з червоними між Бердичевом і Козятином, Євген Ангел потрапив у полон і був розстріляний чекістами. Так стверджувала племінниця отамана Маргарита Орлова. Історик Костянтин Завальнюк пише: «У листопаді 1919 р. підступно схоплений більшовиками і вивезений в штаб 58-ї армії, де був розстріляний». Інший історик, Кость Бондаренко, написав, що червоноармійський загін, у полон до якого потрапив Ангел, через пару тижнів був повністю знищений в бою, тому ніяких відомостей про розстріл отамана немає. За даними підполковника армії УНР Михайла Середи Євгена Ангела в кінці 1919 р. розстріляли денікінці. Ще є свідчення Миколи Чеботарьова, згідно з якими Євген Ангел в кінці 1919 р. помер від тифу.

Як би там не було, в більшості версій загибель отамана Ангела датується кінцем 1919 р. Інші версії, швидше за все, стосуються наслідувачів, які використовували його ім'я, про що трохи пізніше.

Ще пишуть, що отаман Ангел був антисемітом. Йому приписували масові розстріли євреїв на Чернігівщині. В авторитетній «Електронній єврейській енциклопедії» наводяться імена «погромних» отаманів, але Ангела там немає.

У статті «Погроми» написано: «І денікінці, і петлюрівці, і отамани селянських банд пояснювали погроми тим, що всі євреї – комуністи або всі комуністи – євреї. ... Особливу ненависть у білогвардійців і петлюрівців викликало ім'я Л.Троцького; майже кожен погром супроводжувався гаслом: «Це вам за Троцького»».

Отаман Ангел тут не був винятком, він також вважав, що євреям слід помститися "за Троцького".

Нахум Гергель навів статистику єврейських погромів в Україні: за його даними погроми здійснювали петлюрівська армія, банди невизначеної приналежності (наприклад, отаман Григор'єв, який змінив протягом 1918-1919 рр. гетьманську, петлюрівську, червону, незалежну і махновську орієнтації), білі, червоні і поляки. Всього загинуло, за мінімальними оцінками, 50 тис. чоловік. Це, безумовно, стало трагедією для багатостраждального єврейського народу.

Наведена Нахумом Гергелем суха статистика погромів дещо обманює. Одним і тим же словом «погром» називають і тривіальні грабежі без жертв, і масові звалтування, і масову різанину. Від грабежів страждало все населення України, адже у діючих на її території арміях на початковому етапі практично не було централізованого постачання продовольством і речовим майном, тому і грабували.

Незалежні повстанські загони потребували ще й озброєння, його можна було або захопити в бою, або купити, а один постріл коштував приблизно 50 рублів.

Хоча жоден з фактів погромів зі вбивствами ніколи не був документально доведеним, тим не менше, Ангела звинувачували в таких погромах, приводячи наступну аргументацію: «Надалі погроми відбувалися саме в тих населених пунктах, якими проходив «батька Ангел» зі своїм «військом» (Останні новини, Париж, 26 жовтня 1927 р.)».

Коли Курінь смерті Ангела в кінці січня 1919 р. захопив Ічнію, єврейських погромів і грабежів не було. А перші грабежі євреїв в Ічні мали місце в ніч з 25 на 26 березня 1919 р. після захоплення волосного центру вільними козаками, отаман Ангел тоді був відсутній на Ічнянщині. Ічнянський красзнавець Володимир Балабай в своїй книзі «На землі ічнянській» так описує ці події: «Цієї ночі вперше в історії Ічні було вчинено ганебну акцію – єврейський погром, що супроводжувався грабуванням будинків і розпорюванням подушок та перин. Майже добу літало пір'я центральними вулицями Ічні. На цей раз жертв не було, але фізично та морально травмованих безневинних людей налічувалися сотні».

А ось єврейський письменник Вольф Ефраїм в своїй книзі «События на Украине в 1917 - 1919 гг. и евреи (книга вторая)», наводить якісь, не зовсім зрозумілі відомості: «... Найкривавішим з них був погром, вчинений загоном отамана Ангела на початку червня в Ічні, під час якого було вбито і поранено близько тисячі євреїв». Справа в тім, що Ічня була відкрита для вільного поселення євреїв тільки в 1903 р., згідно з офіційними даними в 1910 р. в Ічні проживало 575 євреїв, в 1926 р. – 250, в 1939 – 148 євреїв. Звідки ж взялася тисяча убитих і поранених? Деякі дослідники пишуть, що таке завищення числа жертв було потрібне для отримання допомоги від Єврейського комітету допомоги жертвам війни, що фінансувався Джойнтом (США) та іншими єврейськими організаціями, і рекомендують зменшувати число жертв на два порядки.

Напевно, так воно і було. Володимир Балабай в своїй книзі вказує, що після захоплення Ічні 27 липня 1919 р. мав місце єврейський погром, але про жертви нічого не повідомляє, хоча до подібної інформації красзнавець ставився дуже скрупульозно. А погроми з людськими жертвами мали місце вже після приходу Добровольчої армії, про це пише в своїх щоденниках Костянтин Самбурський:

«1919 р.

13 (26) серпня, вівторок.

Зранку був у Ічні. Багато євреїв виїхали з Ічні разом з більшовиками. Невідомо хто чи ким в Ічні вирізали кілька родин євреїв. Євреї в паніці.

30 серпня (12 вересня), п'ятниця.

В Ічні розгромили магазини євреїв Дикіна та інших. Розбирає народ товари, що там лишалися. В Ічні євреїв б'ють. Ходять по Ічні невідомі і б'ють євреїв. Але б'ють не денікінці. Денікінці підбурюють бити, убивати євреїв. Невідомі озброєні просять вказувати на євреїв і жорстоко їх б'ють. Наші козаки, які відсутні в селі, ховаються, по ночах, кажуть, возять крадене. Грабують і не козаки. У єврейок з вух виривають з тілом сережки. Кидають на підлогу дітей і топчуть їх ногами так, що кишки вискакують».

Самбурський повідомляє і про один випадок вбивства єврея денікінцями:

«15 (28) серпня, четвер.

На залізничному переїзді денікінці наздогнали рожнівського єврея, який віз два мішки соломи. Свідки кажуть, що єврея довго допитували, обшукали, знайшли якісь листи і розстріляли».

Якщо скласти число жертв в Ічні та помножити на сто, то і буде тисяча убитих і поранених, а для переконливості залишається тільки все списати на отамана Ангела.

Деякі автори приписують Ангелу погроми в тих населених пунктах, де отаман ніколи не бував, ось одна цитата: «Отаман Ангел міг вважатися мало не піонером цього руху. Коли його «Курінь смерті» влаштував погром в Житомирі, Петлюра був в місті. Двічі єврейська делегація благала прийняти її, але він відмовився розмовляти з делегатами. Пізніше Петлюра захистив отамана, заявивши, що йому потрібен загін Ангела».

Отаман Ангел ніколи не був у Житомирі, хоча в публікаціях про події на Житомирщині і згадується «Курінь смерті», так називалися збройні формування добровольців в Україні, що створювалися в 1917 р. для боротьби з більшовиками. Можна назвати Курінь Смерті поручика Миляшкєвича, який брав участь в бою під станцією Крути 29 січня 1918 р., Курені Смерті Олекси Соколовського, Євгена Ляховича, Гайдамацький Запорізький Курінь Смерті отамана Богатиренка та ін.

А єврейські погроми на Волині в січні 1919 р. здійснював «Чорний курінь смерті» отамана Сашка Гуцола. Під цим псевдонімом ховався колишній штаб-ротмістр 8-го Астраханського драгунського полку Олександр Козубський. На відміну від ідейного отамана Ангела отаман Гуцол просто вдало використовував моменти громадянської війни для особистого збагачення.

Офіційно Чорний Курінь Смерті прибув на фронт біля Коростеня для посилення Сірожупанної дивізії, але фактично на «перевиховання»: курінь був помічений раніше в масових погромах євреїв і навіть роззброєний. В курені було близько 500 бійців, розташувалися вони в Коростені, а загін в 120 кінних бійців прибув на позиції Сірожупанної дивізії. Штаб загону складався з якихось підозрілих осіб, практично ніхто не знав української мови.

Курінь прибув у Коростень трьома ешелонами, з собою бійці привезли вагони з награбованим добром: борошном, салом, маслом, цукром, медом, зерном і шкірою. Все це багатство сірожупанники конфіскували, вагон шкіри відразу ж пішов на чоботи для бійців Сірожупанної дивізії. Уже відразу після прибуття чорношличники почали «кошмарити» євреїв Коростеня. 20 січня 1919 р., коли почався наступ на станцію Ігнатпіль, Чорний Курінь Смерті самовільно покинув позиції, відправився в тил і здійснив єврейські погроми в Бердичеві, Овручі і перший погром у Житомирі 22 січня 1919 р.

А ось у наведеній вище цитаті йдеться про другий єврейський погром в Житомирі 22-25 березня 1919 р. Ніякі Курені Смерті участі в цьому погромі не приймали. Погром влаштували військові Житомирського гарнізону за участі цивільного населення: по місту були поширені провокаційні чутки, що євреї після взяття Житомира більшовиками виріжуть все християнське населення. І не було в місті Головного отамана Симона Петлюри, його потяг стояв на станції Врангелівка в шести верстах від Житомира, а сам Головний отаман був відсутній, він інспектував війська на фронті. Єврейську делегацію прийняв командувач фронтом полковник Володимир Оскілко, він також поспішав на позиції, але пообіцяв, що припинить погром, як тільки підійдуть надійні війська. Згідно з наявними даними, в надійності військ в Житомирі командування армії дійсно мало сумніви. Погром у Житомирі зупинив, ризикуючи власним життям і життями підлеглих, начальник житомирської міліції, галичанин Богацький.

Питається, а до чого тут отаман Ангел, якого пізніше, нібито, захистив Петлюра, адже отамана в Житомирі і близько не було? На жаль, є ще кілька подібних повідомлень, дійсно, на отамана Ангела «вішали всіх собак», дуже вже звучне ім'я!

У цьому плані можна процитувати ще російського письменника-емігранта Романа Гуля: «Україна тогда была некой восставшей не то Мексикой, не то Македонией. Большие города и железнодорожные узлы заняты преимущественно немцами. А по селам и весям шарят и шалят банды атаманов. Откуда-то с Запада идет Петлюра. В эмиграции, в Берлине, в 1920-х годах Алексей Толстой мне показывал фотографию, которой он очень дорожил: сфотографирован каким-то уездным фотографом ражий детина, довольно обезьянообразный, с головы до ног увешанный арсеналом оружия. Дитина сидит «развалемшись» в глубоком кресле на фоне дешевых декораций, а рядом – круглый стол, на котором – отрубленная человеческая голова. И дитина дико-напряженно уставился в объектив фотографического аппарата. Это – отаман Ангел. Толстой над этой фотографией дико хохотал, просто ржал. Я никак не мог разделить его веселья, но это была сфотографированная действительная Украина 1918 года».

«Ражий обезьянообразный дитина» зовсім не схожий ні на описи отамана Ангела, ні на його фото. Знову магія імені? Адже ні Роман Гуль, ні Олексій Толстой справжнього отамана ніколи не бачили. Схожі фотографії є в альбомі «Фото російських козаків кінця 19-го – на початку 20 століття». Георгіївський кавалер, терський козак М.А. Белоусов (1900-1912 рр.), показаний на одній з них. Він достатньо відповідає опису. Дійсно, козак напружено вдивляється в об'єктив, весь обвішаний зброєю, але на круглому столику стоять дві пляшки з вином і стакан. Можливо, далі мав місце тривіальний фотомонтаж, фото відрізаної людської голови можна було взяти з численних публікацій різанини вірмен у Туреччині. Не обов'язково, що мова йде саме про це фото, були й інші фото козаків, саме так вони полюбили фотографуватися. Та й взагалі, а чи було те фото насправді?

На таку думку наштовхує опис «действительной» України 1918 р., який свідчить про слабкі знання письменником історичних подій. До кінця 1918 р. за німецької окупації в Україні зберігалася досить стабільна ситуація, і ніяких банд, «шаривших и шаливших по селам и весям», не було. Німецькі війська разом з гетьманською вартою ефективно забезпечували підтримання громадського порядку і навіть розширили межі Української держави, приєднавши спірні території Курської та Воронежської губерній. Як писав Володимир Балабай, «майже весь 1918 рік був для ічнянців роком відносного спокою та мирної праці».

Роман Борисович Гуль (1896-1986), прапорщик царської армії, приймав безпосередню участь у тих подіях, служив у Добровольчій армії, а потім в армії гетьмана Скоропадського, після захоплення Києва Петлюрою був заарештований. На початку 1919 р. вивезений німцями в Германію. Політична ситуація в Україні в 1918 р. була відома майбутньому письменникові, хоча б у загальних рисах.

Книга Романа Гуля «Я унес Россию: Апология эмиграции», звідки взято наведену цитату, вийшла в Росії в 2001 р. вже після його смерті, може хтось відредагував текст? Адже, попри велику кількість публікацій про

**Терський козак М.А. Белоусов.
Приблизно таким описував отамана
Ангела російський письменник-
емігрант Роман Гуль**

отамана Ангела, російські націонал-патріоти, зокрема «лимонівці», посилаються лише на наведену цитату, коли пишуть про повстанський рух в Україні. Такий прийом називається доведенням обговорення політичної теми до абсурду.

А може то були просто літературні фантазії письменника?

Отаман Ангел був дуже популярний на Чернігівщині, особливо влітку 1919 р. Влада більшовиків тоді обмежувалася повітовими і волосними центрами, а в селах отаману належала вся повнота влади, до нього і зверталися селяни з усіма питаннями та проблемами. Народ не сприйняв повідомлень про загибель улюбленого отамана, тому легко повірив у те, що Ангелу вдалося врятуватися. Так з'явився такий собі Лжеангел, звали його Олександр Грудницький. «Новий» Ангел був приблизно того ж віку і навіть зовні схожий на славетного отамана, в нього повірили, хоча Михайло Серeda і писав – «це був уже інший Ангел».

Олександр Григорович Грудницький (нар. 1892 р.) – досить відома постать в історії громадянської війни в Україні, про нього навіть є стаття в українській Вікіпедії. Грудницький був особисто знайомий з отаманом Ангелом: в квітні 1919 р. в Трипільлі був створений ревком повстанців, головою якого був Грудницький, військовим комісаром – отаман Зелений, а до складу ревкому входили отамани Ангел і Соколовський.

Олександр Грудницький спочатку боровся проти денікінців у глибокому тилу Добровольчої армії, очолював повстанський загін на півдні України, була це Катеринославщина, а в деяких публікаціях

здається отаман Ангел з Херсонщини. На Чернігівщині, де справжнього отамана Ангела знали особисто, Грудницький не з'являвся. Пізніше отаман перекинувся на боротьбу з червоними військами, діяв на Київщині. У травні 1920 р. Грудницький об'єднав свої сили з повстанським загonom українського поета Григорія Чупринки.

Грудницький і Чупринка в селах Зазим'я і Літки нинішнього Броварського району Київської області роздали повсталім селянам зброю. Причиною повстання стала спроба конфіскації червоноармійцями 12-ї армії на військові потреби коней в селах у квітні 1920-го року, напередодні посівної кампанії, що прирікало жителів на майбутній голод. Селяни розгромили сільради, вбили місцеву владу, а потім у Зазим'ї розгромили загін Київської Губчека під командуванням комбата Шпаковського. Весь загін був знищений, загинуло 99 осіб, врятувався один. Повстання тривало більше місяця, до нього приєдналися жителі сусідніх сіл Требухів, Погреби а також містечка Бориспіль. 8 травня на Зазим'я почали наступати численні регулярні війська. Це були частини 7-ї дивізії, загін арсенальців і матросів Дніпровської флотилії. Із залізничної станції Бровари по селу стріляли з далекобійних гармат. Обстрілювали село також з гармат, встановлених на катері, який стояв на річці Кодак (притока Десни). Через кілька днів повстання було придушене «дикою» 7-ю башкирською бригадою, яка проявила нелюдські звірства.

У Костянтина Самбурського в Літках проживала рідна сестра, ось як він описував ці події в своєму щоденнику:

«1920 р.

8 серпня, субота.

Сестра розповіла про повстання в Літках. Про наслідки повстання. Про розстріл двадцяти двох повстанців. Про поголовне звалтування в Літках всіх жінок і дівчат і про грабежі жителів Літок. Сестра, племінниця і багато інших перед приходом більшовиків пішли в сусіднє село. Брели по розливу по шию у воді. Майже все майно сестри розграбовано більшовиками ...».

Є й подробиці про розправу в Зазим'ї: «Червоні кіннотники натиснули великими силами і прорвали оборону з боку Погребів. Частини цієї дивізії зайняли село 8 травня в суботу. Більшість сільського населення задалегідь втекли в ліс. Над Зазим'ям була здійснена жорстока розправа. Запалали будинки, садиби, спалено було церкву, школу. Сліди від розривів куль і вогню на карнизах і стінах церкви є і зараз. Вогонь знищив прекрасні високохудожні розписи, ікони всередині храму. Червоні командири погрожували зовсім знищити «бандитське» село. Прибували нові й нові загони грабіжників. Жінки були в розпачі. Очоловані священиком

Киром, вони пішли назустріч черговому загону червоноармійців біля Копійчиного моста (дорога на с.Пухівка). Зустрівши командира, впали на коліна і просили припинити підпали і грабунки. Адже діти не винні. Командир проявив гуманність. Безчинства були припинені ...».

Як це все схоже на єврейські погроми, не дарма єврейський політичний діяч Олександр Шульгін писав у 1927 р.: «... Під час другого нападу на Україну російських більшовиків в 1919 році не тільки євреї – вся Україна опинилася під одним величезним «погромом», і погроми євреїв були лише частиною безмежного погрому і нечуваного знищення країни з населенням 40 000 000 ... Тому з історичної точки зору лихо, яке називають «погромами євреїв», є тільки окремим випадком нещастя ще більшого, жертвою якого стала вся Україна».

Олександр Грудницький очолював військовий відділ Всеукраїнського центрального повстанського комітету, заснованого в березні 1921 р. Комітет діяв підпільно в Києві, і готував повстання проти радянської влади. До серпня 1921 р. Київська ЧК заарештувала більшість членів повстанського комітету. Грудницького заарештували 28 червня 1921 р. (за даними з архіву ОГПУ здався добровільно). На допитах він називав себе отаманом Ангелом, слідчий зробив запит в апарат ЧК, звідки надійшла відповідь, що справжній отаман Ангел загинув ще два роки тому.

Ну а далі відкрилися обставини, які складно аналізувати без додаткової інформації. Виявилось, що Грудницький являвся глибоко законспірованим секретним співробітником ЧК, але у київських чекістів був донос, з якого випливало, що в дійсності він є повстанцем і пов'язаний з повстанськими отаманами Київщини. Зокрема, чекісти вважали, що саме він і є отаманом Шубою. Грудницький же стверджував, що псевдоніми Шуба і Ангел він використовував тільки для провокування петлюрівців. Свою участь у повстанському русі пояснював бажанням прислужитися радянській владі.

Як усе було насправді – сказати важко, але Грудницькому не повірили, 28 серпня 1921 р. йому винесли смертний вирок. Фото Грудницького в кримінальній справі немає, дата і місце розстрілу невідомі, як і місце поховання.

А чи не був смертний вирок складовою частиною складної шпигунської гри, затіяної чекістами?

Є відомості, що пізніше Грудницький під вигаданим ім'ям Олександр Куниця в 1921 чи в 1922 р. працював у залізничному кооперативі в Полтаві, а в 1930 р. перебрався в Баку, де працював інженером на нафтопромислах. Пишуть, що до нього їздили для консультацій закордонні емісари з українських емігрантських організацій. Ймовірно, тому Грудницькому і зберегли життя в обмін на співпрацю з ЧК.

І про долю справжнього отамана Ангела. Оскільки відомості про загибель отамана були досить суперечливими (відразу кілька версій), то у радянських істориків з'явилося ще одне припущення: отаман втік, емігрував і пізніше вступив на службу в британську розвідку. Документального підтвердження цієї версії немає, хіба що інформація про знаходження Ангела в 1922 р. в румунській в'язниці. Про це писали старшини Корпусу Січових стрільців Василь Кучабський та Роман Сушко. За їх даними у в'язниці тоді зустрілися отаман Ангел і сотник Січових стрільців Іван Кичун. Все могло бути, адже називали отамана Ангела "талановитим конспіратором". Пізніше версія обросла новими подробицями: нібито Ангел в британській розвідці дослужився до чину полковника і проявив себе в роки Другої світової війни.

Як би там не було, в Україні отаман Ангел боровся і воював всього один рік, а потім загинув чи пропав, а решта – вже зовсім інша історія.

У роки радянської влади ім'я Ангела намагалися витравити і знищити в пам'яті народу. Через кілька років був репресований молодший брат отамана Олександр. Його вислали до Сибіру, проживав під вигаданим ім'ям. У Тюмені проживає племінниця отамана Ангела Маргарита Орлова. Кілька років тому вона приїжджала до Власівки, розповіла історію свого дядька і подарувала єдине збережене фото отамана. На зворотному боці фотографії є напис, зроблений рукою Євгена Ангела: «Пусть мертвое сие изображение живой мой образ воскресит».

Олександр Ангел пізніше повернувся на батьківщину, працював бригадиром городньої бригади в Парафієвському колгоспі ім. Тельмана і квітникарем у Качанівському санаторії, помер у 1975 р. Ніхто до ладу не знав історії Олександра, хоча його й називали «дід Ангел».

У 1930-х роках стало небезпечно носити прізвище Ангел. Племінниці отамана швидко повиходили заміж, щоб позбутися «бандитського» прізвища. Племінник отамана Олег Ангел, студент Ніжинського педінституту, змінив прізвище на Ангол.

Було і по-іншому. Ось що написав Анатолій Ангел: «За національністю я українець, народився в листопаді 1929 року в Києві, де і проживав до 1937 року, поки не заарештували моїх батьків: в серпні тата – Ангела Володимира Олександровича, а під новий, 1938 рік, маму – Ангел Єлизавету Францівну. Мене, учня першого класу, здали в дитячий будинок в м. Лохвиця Полтавської області. У серпні 1941 року наш дитбудунок евакуювали в село Ташла Чкаловської області».

Батьки Анатолія носили прізвище Ангел-Комсомоленко, але така зміна прізвища не допомогла: Володимира Ангела розстріляли 21 грудня 1937 р., а Єлизавету Ангел 5 лютого 1938 р. засудили на 8 років

таборів як члена сім'ї зрадника батьківщини. А сам Анатолій Ангел 29 квітня 1957 р. був засуджений на 5 років виправно-трудоих таборів за політичною статтею.

Лише в останні роки ім'я отамана Ангела стало спливати з небуття. З'явилися публікації серйозних істориків, плідно попрацювали і краєзнавці Чернігівщини. У краєзнавчому музеї селища міського типу Парафіївка в Ічнянському районі є стенд про громадянську війну, додалися туди і матеріали про Євгена Ангела.

Отаман Ангел загинув зовсім молодим, було йому всього 22 роки. В одній з біографічних статей Євгена Ангела назвали «Чорним Ангелом революції», напевно, це звучить занадто пафосно, але відчайдушного патріотизму в ньому було більше, ніж у більшості діячів революції та громадянської війни. Правий був Отто фон Бісмарк, коли писав, що революцію роблять романтики, невиправним романтиком і був Євген Ангел, він боровся за свої ідеали до кінця. Його коротке життя вписано яскравою сторінкою в історію боротьби українського народу за незалежність.